

ԿԱՐԵՆ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

ԼՈՒԻ ԱՐԱԳՈՆԻ, ԱՆԴՐԵ ԲՐԵՏՈՆԻ, ԱՆՏՈՆԻՆ ԱՐՏՈՅԻ ԵՎ ՀԵՆՐԻԿ
ԷԴՈՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍՅՈՒՐՈՒԵԱԼԻԶՄԻ
ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v4i71.207

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը ներկայացնում է Լուի Արագոնի, Անդրե Բրետոնի, Անտոնեն Արտոյի և Հենրիկ Էդոյանի ստեղծագործությունների համեմատական վերլուծությունը՝ սյուրռեալիզմի գեղագիտական, փիլիսոփայական և պատմամշակութային տեսանկյուններից: Ֆրանսիական սյուրռեալիզմը դիտարկվում է որպես 20-րդ դարի այն շարժումը, որը ձևավորվեց դադաիզմի ապստամբությունից և հստակ քայլերն ուղղեց մարդու գիտակցության սահմանները կոտրելուն՝ բացահայտելով ենթագիտակցության, երազի, աբսուրդի և անգիտակցականի ստեղծագործական ուժը: Արագոնը, Բրետոնը և Արտոն ձգտել են ազատագրել բանականությունը և արվեստը սոցիալական ու բարոյական սահմանափակումներից՝ պոեզիան դարձնելով հոգեկան ինքնաբերական դրսևորման հարթություն: Նրանց ստեղծագործություններում երևում է մարդու ներքին աշխարհի, ցավի և զգացմունքների բախումը արտաքին իրականության հետ: Բրետոնը և Արագոնը պոեզիան տեսնում են որպես ազատության և սիրո մետաֆիզիկական տարածք, իսկ Արտոն՝ որպես լեզվի, մարմնի և գիտակցության ապամոնոտաժման դաշտ:

Հենրիկ Էդոյանի պոեզիան հայ ժամանակակից գրականության համատեքստում ներկայացնում է սյուրռեալիզմի փիլիսոփայական ժառանգության ինքնատիպ շարունակությունը: Նա արևմտյան ավանգարդիզմի գեղագիտական

սկզբունքները զուգորդում է հայկական պատմական հիշողության, գոյաբանական մտածողության և ազգային ինքնության հետ: Էդոյանի բանաստեղծություններում երազն ու իրականությունը միաձուլվում են՝ դառնալով հիշողության, ցավի և գոյության որոնման տարածքներ: Նրա մոտ սյուրռեալիզմը դադարում է լինել ուղղություն և վերածվում է հոգևոր փորձառության, ներքին դիմադրության և պատմական վերապրման ձևի:

Հոդվածը եզրակացնում է, որ թե՛ ֆրանսիական սյուրռեալիստներն իրենց հեղափոխական գեղագիտությամբ, թե՛ Հենրիկ Էդոյանը՝ իր էքզիստենցիալ և ազգային մեկնաբանությամբ, պոեզիան դիտարկել են որպես սահմանների հաղթահարման և ներքին ազատության բացահայտման ճանապարհ: Պոեզիան նրանց համար դառնում է ինքնության և հիշողության նոր ձևակերպման միջոց, որտեղ միախառնվում են ենթագիտակցությունը, երազը և մարդկային գոյության փիլիսոփայական ընկալումները:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. սյուրռեալիզմ, պոեզիա, քննադատություն, փիլիսոփայություն, հիշողություն, ապրում, տրանսդիսցիպլինարություն, գեղագիտական ապստամբություն, ենթագիտակցության, արսուրդի և գոյաբանական ըմբռնումներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սյուրռեալիզմը 20-րդ դարի բանաստեղծական և գեղարվեստական շարժում է, որն ուղղակիորեն բխում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում դադաիզմի շարժման սկսած գեղագիտական ապստամբությունից: Ընդգրկելով ստեղծագործության և արտահայտման բոլոր ոլորտները (նկարչություն, գծանկար, երաժշտություն, լուսանկարչություն, կինո, պոեզիա, պատմվածքներ և այլն)՝ օգտագործելով բոլոր հոգեկան ուժերը (ավտոմատ գիր, երազներ, անգիտակցական իրավիճակ), ազատված բանականության վերահսկողությունից և ստացված արժեքների դեմ պայքարից. բնութագրվում է իր տրանսդիսցիպլինարությամբ (պոեզիա, նկարչություն, առարկաներ, կոլաժ, կինո,

զգեստներ...) և բառերի, առարկաների, հնչյունների միջև կարևոր համագործակցությամբ:

1924 թվականին Անդրե Բրետոնը սյուրռեալիզմի մանիֆեստում այս նոր համակարգը սահմանեց որպես «մաքուր հոգեկան ավտոմատիզմ, որով մենք առաջարկում ենք արտահայտել մտքի իրական գործառնությունը կա՛մ բանավոր, կա՛մ գրավոր, կա՛մ այլ կերպ: Մտքով թելադրված, բանականության կողմից իրականացվող որևէ վերահսկողության բացակայության դեպքում, գեղագիտական կամ բարոյական որևէ մտահոգությունից դուրս (**Breton A., 1924**):

Սյուրռեալիզմը հիմնական համոզումն այն է, որ գոյություն ունի ավելի բարձր իրականություն նախկինում անտեսված ասոցիացիաների որոշ ձևերում, ինչպիսիք են՝ երազների ամենակարողությունը կամ մտքի անկաղապար խաղը: Ստեղծագործողը հրճվում է ակնհայտ անհաշտ երևույթների միջև անսպասելի կապերից, որպեսզի դուրս բերի նոր իմաստ կամ, ինչպես Բրետոնն է ասում, «յուրահատուկ լույս, պատկերի լույսը» (**Breton A., 1924**): Սյուրռեալիզմը «հակված է վերջնականապես քայքայել բոլոր հոգեկան մեխանիզմները և փոխարինել դրանք կյանքի հիմնական խնդիրների լուծման գործում» (**Breton A., 1924**): Թարմացնելով գեղանկարչության բանաստեղծական հարթությունը՝ սյուրռեալիզմը առերեսվում է ոչ պատկերավորի և անասելիի ներկայացման հարցի հետ:

Ֆրանսիական ավանգարդը՝ ի դեմս Լուի Արագոնի, Անդրե Բրետոնի և Անտոնին Արտոյի, 20-րդ դարի առաջին կեսին ձևավորեց գրականության նոր լեզու, ուր ռացիոնալիզմի սահմանները հաղթահարվեցին ի նպաստ ենթագիտակցության, արսուրդի և գոյաբանական ըմբռնումների:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հենրիկ Էդոյանը՝ ժամանակակից հայ գրականության կարևոր հեղինակներից մեկը, կարելի է ասել ժառանգել է եվրոպական ավանգարդիզմի որոշ գաղափարներ՝ զուգորդելով դրանք հայկական գոյաբանական

փիլիսոփայության փորձառությամբ: Նրա բանաստեղծությունները հաճախ ակնարկում են աղբյուրներ, որոնց փարածման աշխարհագրությունն ընդգրկում է մշակութային քարտեզի գրեթե բոլոր արեալները՝ Հին Եգիպտոսից մինչև ժամանակակից երկու Ամերիկաները, Հին Հնդկաստանից ու Հունաստանից մինչև Նոր ժամանակների ռուսական, եվրոպական, չինական ու ճապոնական արվեստի ու պոետիկայի փարրերը (Էդոյան Հ., 2009): Այս ուսումնասիրությունը նպատակ ունի համեմատական վերլուծությամբ ներկայացնել նշված հեղինակների ստեղծագործությունները, բացահայտել նրանց թեմատիկ, պատկերային, լեզվամտածողության և աշխարհաքաղաքական ընկալումների ընդհանրությունները և տարբերությունները:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Թեմատիկ ընդհանրություններ և հակադրություններ

Արագոնը և Բրետոնը հիմնականում թիրախային են դարձրել սիրո, հեղափոխության և երազի թեմաները: Արագոնի գեղագիտական հայացքներում սերը հաճախ վերածվում է փրկության միջոցի, ինչպես օրինակ « Սրտի կոտրվածքը և Էլզայի աչքերը» (<https://pandor.u-bourgogne.fr/pleade/functions/ead/detached/BMP/brb5741.pdf>) գրքում բառ որն օգտագործել է 121 անգամ (Aragon L., 1941), և « Արցունքները բոլորը նման են» ստեղծագործությունը մարդկային ցավը հաղթահարում է բանաստեղծական երգով՝

Ի՞նչ գիտեի ես պարտության մասին

Երբ երկրումս սերն է արգելված

Երբ կեղծ մարգարեների ծայն է հարկավոր

Վերակենդանացնելու հույսը կորուսյալ (Aragon L., 1941):

Ինչպես նաև « Բողոք սիրո չորրորդ հարյուրամյակի համար » ստեղծագործության մեջ նաև սիրո և պոետիկ արտահայտության համառությունը որպես վերջնական ապաստան և գոյատևման հույս:

Սերը գոյապևում է մեր զենքերի անհաջողություններին

Կեսգիշերին է բացվում Սիրո պատյանը

Ադամանդներն են ծնվում արցունքների խորքից (Aragon L., 1941):

Իսկ Բրետոնն այն դիտարկում է որպես մետաֆիզիկական դուռ դեպի ենթագիտակցություն: Մինչև իսկ ծայրահեղական. «Գեղեցկությունը կամ կլինի պարոքսիզմալ, կամ չի կլինի»

(https://www.ebooksgratuits.com/pdf/breton_nadja.pdf)

Անտոնեն Արտոյի մտածողության մեջ գերիշխող թեման հոգեկան ցավն է, մարմնական տառապանքը, ու կախյալ վիճակի և ներքին ապստամբության բախումները: Լուի Արագոնը, Անդրե Բրետոնը և Անտոնեն Արտոն, որպես ֆրանսիական սյուրռեալիզմի և ավանգարդիզմի հիմնական առաջատարներ, ստեղծեցին այնպիսի պոեզիա, որի թեմատիկ առանցքում կանգնած էր մարդու անգիտակցականի, ճակատագրի և քաղաքակրթական կործանման պատկերը: Արագոնի պոեզիայում հաճախ հանդիպում ենք սիրո պատկերների և քաղաքական ճակատային դիրքորոշումների համաձույլ հյուսվածքներ, Բրետոնի մոտ՝ երազի ու իրականության զուգահեռումներ, իսկ Արտոն, առավել ռադիկալ ձևով, դիմում է մարդկային մարմնի և լեզվի ապամոնտաժման՝ ընդգծելով ցավը, ճիչը, հոգեկան խեղումներն ու լեզվական փլուզումը:

Հենրիկ Էդոյանի բանաստեղծություններում՝ հատկապես «Երկու երազներ» և «Անվերջություն» գործերում, գերիշխում են երազի և իրականության միջակայքում տեղի ունեցող գոյաբանական որոնումները:

Բայց ի՞նչ փարբերություն
քնի և արթնության,
երբ նույն երազն ենք փեսնում իրար
հետ,
դու ինձ՝ քո արթնության,
ես քեզ՝ իմ քնի մեջ:
Դանդաղ մեր միջև բարձրացող մի
աշխարհ
պահում է պատկերները
մեր անհրակալան ուղևորության
(Էդոյան Հ.,
[https://granish.org/henrik-edoyan-
poems/](https://granish.org/henrik-edoyan-poems/))

Մենք արթուն էինք,
մենք չէինք քնել,
մեր աչքերի դեմ
գիշերն էր լողում
Ադամի փեսքով,
հետո մի կնոջ
մարմին էր երևում... (Էդոյան Հ.,
[https://granish.org/henrik-edoyan-
poems/](https://granish.org/henrik-edoyan-poems/))

«Կյանքը տխուր է» բանաստեղծության մեջ կյանքի իմաստագրկումը գրողի կողմից դիտարկվում է համընդհանուր պատմական նարատիվի մեջ: Հենց սա էլ հանդիսանում է թեմատիկ ընդհանրություն գոյաբանական տագնապների (Անտոնեն Արտո) և անհատի՝ պատմության մեջ չգոյության զգացողության միջև (Լուի Արագոն): Հենրիկ Էդոյանի պոեզիան՝ հատկապես իր ուշ շրջանի գործերով, արձագանքում է այս ավանգարդ հոսանքներին՝ միևնույն ժամանակ պահպանելով պատմամշակութային հայկական ինքնության, պատերազմի և աքսորի խորհրդանշական պատկերները: Եթե Բրետոնի «Նադյա» ստեղծագործությունը յուրովի հարցադրում է իրականության սահմանների վերաբերյալ, ապա Էդոյանի ստեղծագործություններում այդ սահմանը անցնում է գոյաբանական ցավի միջով՝ միաժամանակ լինելով էքզիստենցիալ և ազգային: Բրետոնը «Նադյա» ստեղծագործության մեջ գրում է. *«Սա այն պատմությունն է, որը ես նույնպես հնազանդվեցի քեզ պատմելու ցանկությանը, երբ հազիվ էի ճանաչում քեզ, քեզ, ով այլևս չի կարողանում հիշել, բայց որը, կարծես պատահաբար իմանալով այս գրքի սկզբի մասին, այնքան հարմար, այնքան բռնի և այնքան արդյունավետ միջամտեց ինձ հետ, անկասկած, հիշեցնելու համար, որ ես ուզում եմ, որ այն «ճոճվի ինչպես դուռը», և որ այս դռնով ես, հավանաբար, երբեք չեմ տեսնի, որ քեզանից բացի որևէ մեկը մտնի: Մուտքն ու ելքը միայն քեզ»* (Breton A., 1964; Gallimard É., 1998):

Հենրիկ Էդոյանն իր բանաստեղծություններից մեկում մի փոքրիկ պատկերով տալիս է գրեթե նույն տրամադրությունը.

Կյանքը տխուր է –

նկարում էր մի նկարիչ

մի աղավնի: (Էդոյան Հ. <https://granish.org/henrik-edoyan-poems>)

Մի հոգու համար ստեղծված ճոճվող դուռը, որ տանում է մեկ այլ աշխարհ, իրականությունից դուրս՝ երևակայականը, ցնորականը և նկարիչի ստեղծած աղավնու նկարն իբրև տարածություն, որ բազմաթիվ խորհուրդներ ունի (խաղաղ

աշխարհ, նոր կյանքի ավետում և այլն) նույնանում են: « *Եվ քանի որ գործ ունենք մոտ կեսդարյա գրական ժառանգության հետ, Հենրիկ Էդոյանի պոեզիայի համակարգի ձևավորման ներքին պարմաշրջանների քննությունը ենթադրում է ոչ միայն տրոհում վերլուծության մակարդակում, որը ներառում է սկզբնավորման և ընթացքի գաղափարը,...* » (Աբրահամյան Ա., 2020), կարելի է ասել, որ Հենրիկ Էդոյանն իր գեղագիտական ըմբռնումներով արձագանքում է սյուրռեալիստական այնպիսի մտածումներին ինչպիսիք են՝ գոյաբանական տազնապները, երազի և իրականության բախումը, անհատի անհաշտությունն ու էքզիստենցիալ լինելության պատրանքը, որը տանում է չգոյության:

Պատկերային լեզու և սյուրռեալիստական ազդակներ

Սյուրռեալիստական պոեզիան խարսխված է ենթագիտակցականի ազատ արտահայտման վրա: Արագոնը կոտրում է բանաստեղծական կառույցի շարահյուսական ստանդարտները՝ բառերն ու պատկերները վերածելով արստրակցիայի: Բրետոնն իր մանիֆեստում պահանջում էր «ինքնաբերական (ավտոմատ) գիրը», առանց գիտակցական գրաքննության: Արտոն այդ գիրն արդարացնելով ասում է. «*Այս դողերը, այս մանկական ճիչերը, այս կրունկի հարվածը գեղնին՝ ռիթմով հետևելով ազափագրված ենթագիտակցության հենց ավտոմատիզմին, այս կրկնապատկերը, որը տվյալ պահին թաքնվում է իր սեփական իրականության ետևում, սա վախի նկարագրություն է, որը վավեր է բոլոր ճոխությունների համար և որը ցույց է տալիս, որ թե՛ մարդկային, թե՛ գերմարդկային կերպարներում արևելքի բնիկները կարող են մեզ միավորներ տալ իրականության հարցերում»* (Artaud A., 1938), և ընդհանրապես հրաժարվում է ավանդական բանաստեղծական ձևից. նրա համար լեզուն ընդամենը ցավի արտահայտման միջոց է:

Բրետոնի սյուրռեալիստական պատկերները հիմնվում են անվերահսկելի ասոցիացիաների և անսպասելի կապերի վրա: Արտոյի պատկերները հաճախ

մարմնական են՝ արյուն, մարմին, վերք: Արագոնի մոտ հաճախ հանդիպում ենք նուրբ, քնարական պատկերների, որոնք արտացոլում են սիրո պոետիկությունը: Սյուրռեալիզմն ունի մի յուրօրինակություն, որը տարբերակում է այն մյուս գրական շարժումներից. այն գրական շարժում չէ եզրույթի դասական իմաստով. ձգտելով «վերափոխել աշխարհը» և «փոխել կյանքը», այն « *անբաժանելիորեն կապում է բանաստեղծական հեղափոխությունը և քաղաքական հեղափոխությունը առանց երբևէ շփոթելու*» (Reynaud-Paligot C., 1994):

Մոդեռնիստական և հետմոդեռնիստական շրջանի գրական զանազան մտայնությունները հախուռն կերպով ներթափանցեցին հայ իրականություն, մասնավորապես՝ գրականություն: Իհարկե, իր հատկականությամբ պայմանավորված պոեզիան ավելի զգայուն էր նորարարական միտումներին, մանավանդ, որ միջավայրն էլ դասական քնարերգության ավանդները կազմաքանդելու ջանքի ընտրությամբ էր առանձնանում, ինչն սկսվել էր դեռևս 60-70-ական թվականներին մի շարք գրողների կողմից: Նրանց մեջ կարևոր ներկայություն էր նաև Հենրիկ Էդոյանը:

Հետևաբար, նորի աշխարհընկալումն ենթադրում էր բանաստեղծական նոր արտահայտչաձևեր, որի ձևավորումը կախված էր շարժման շրջադարձով, ինչը հնարավորություն է ընձեռում մեկնաբանել հայ բանաստեղծության ընթացքը նոր ժամանակներում, անշուշտ, հաշվի առնելով ինչպես ժանրի վերելքի, այնպես էլ անկման փուլերը:

Այսինքն՝ պատմական նոր իրողությունները առիթ են հանդիսացել նոր՝ կաղապարներից ազատագրված բանաստեղծության ստեղծման, որն անշուշտ պահպանում է ազգային ինքնության հաստատման տեսակետները, միևնույն ժամանակ դրանց տալիս նոր իմաստավորումներ: XXI դարում գրականության մեջ ամբողջովին փոխվում են տարածության և ժամանակի կարծրացած ընկալումները, և գրողը կյանքի ու իրականության հարաբերակցման նոր

մոդելներ է առաջարկում: Այս անցումը միանգամից չի եղել: Նոր բանաստեղծության բեկումն իբրև պատմական իրողություն սկսվել է 1960-ական թվականներին, և գրականագետները ճիշտ են վարվում, որ հենց այստեղից են սկսում գնահատումը: Համենայն դեպս, այս ժամանակաշրջանում էլ սկսվում է պոեզիայի ճյուղավորումները, որոնք զարգացման տարբեր ընթացքներ են ստանում:

Էդոյանի պոեզիան բանաստեղծության բեկման կարևոր ելակետեր է առաջադրում: Նրա բանաստեղծություններում ընդգծվում է պատկերների խտացվածությունը: Օրինակ՝ «Քո կյանքի բաղեղը թեքվում է ներքև» (**Էդոյան Հ., <https://times.am/232445/>**) արտահայտությունը մատնանշում է ոչ միայն կյանքի անցողիկությունը, այլ նաև հոգեվիճակի անշարժ շարժումը: «Արգելված վայրեր, գտնված և նորից կորցրած ճշմարտություն» պատկերում նկատելի է Բրետտնյան խորհրդավորությունը: «Պոեզիայի և պոետի մասին» պոեմում գրողը պոեզիան ներկայացնում է որպես միստիկական ուժ, որն անընդհատ «երիտասարդնում է» բառերի մահվան հետ: Այս փիլիսոփայական դրույթը, ինչպես նաև պատկերային համակարգը կարելի է տեղավորել Անտոնեն Արտոյի էսթետիկական դաշտում:

Հենրիկ Էդոյանի բանաստեղծությունների պատկերային համակարգում, հատկապես գործերից մեկում, կարելի է տեսնել լեզվաբանական ապակառուցում՝ ցնցող ու մղձավանջային պատկերներ.

*Երազիս մեջ հագած-կապած ես մեկնում էի
 Բուենոս Այրես, բայց ինքնաթիռը առանց ինձ արդեն օդ էր
 բարձրացել, կամ գնում էի Սան Ֆրանցիսկո, Աֆրիկա,
 Թաիթի, Բալիի կղզի,
 բայց միշտ ուշանում էի, բայց միշտ մնում էի նույն
 տեղում կանգնած, կամ ինքնաթիռն էր շարքից դուրս
 գալիս, կամ ծովն էր ցամաքում,
 ճանապարհները խառնվում էին, կորցնում էի ուղին:*

Պեպք է մեկնեի, բայց ոչինչ չէր ստացվում:

(Էդոյան Հ., <https://times.am/264316/>)

Գեղարվեստական լեզվամտածողություն և ձև

Լուի Արագոնն ու Անդրե Բրետոնը հաճախ խաղում են բառերի, հնչյունների և ասոցիացիաների հետ՝ գրական լեզուն դարձնելով մոգական իրականության ստեղծման հենակետ: Արտոյի լեզուն դառնում է գրեթե նյութական, ֆիզիկապես շոշափելի. նա պահանջում է, որ լեզուն պատռի մարմինը, լինի արյունահոսության ակունք: Բրետոնը արմատական ազատություն է տալիս լեզվին՝ հրաժարվելով տրամաբանական կառուցվածքից: Արտոն խոսքը դարձնում է փորձառության արտահայտություն՝ հաճախ անշղթա, ֆրագմենտային: Արագոնի լեզուն սահուն է, երաժշտական՝ սակայն հաճախ լի քաղաքական ուղերձներով:

Ոչինչ, ոչինչ արժեք չունի և ոչինչ չարժեն

փողոցում կենդանի սպասավորները թռուցիկներ բաժանող,

Վերցրու, անվճար է

թռուցիկը և դրան մեկնող ձեռքն է անվճար (Արագոն Լուի,

<https://insoumisduboutdumonde.jimdofree.com/2019/06/26/front-rouge-po%C3%A8me-de-loui-aragon/>)

Հենրիկ Էդոյանի լեզուն կոմպոզիցիոն կառուցվածքով մոտ է Արագոնին, բայց խորքային շերտերում երբեմն մոտենում է նաև Արտոյի լեզվակիրառմանը՝ հատկապես կանոնիկությունից շեղումների ու բազմիմաստությունների օգնությամբ: Նրա պոեզիան ունի արտահայտչական ճկունություն՝ վերածելով յուրաքանչյուր տող ապրող համակարգի. «Ամեն տող ապրում է ինքնուրույն կյանքով»: **(Էդոյան Հ., <https://granish.org/henrik-edoyan-poems/>)**

Էդոյանն, ի տարբերություն Բրետոնի և Արտոյի, գիտակցում է լեզվի նկատմամբ ճակատագրական պատասխանատվությունը: Բանաստեղծը իր ինքնությունը և ազատությունը ձեռք է բերում բառի/պատկերի մեջ, որ բանաստեղծի մենության հայելին է՝ տիեզերքի, աստծո և ճակատագրի առջև

դրված: Ուստի այն, ինչ կրում է և պահպանում լեզուն, բանաստեղծի աշխարհն է, որ անցման և փոխակերպման միջոցով լեզվից վերածում է ոչ-լեզվի, ինչը նույնն է բառի և խոսքի փոխատեղման միջոցով միմյանց ժխտելը և հաստատելը: «Ուրեմն, կարող ենք ասել, որ Էդոյանի պոեզիան, որպես լեզվի և ոչ-լեզվի բևեռների միասնություն, զուտ «լեզվական սիմվոլիզմի» քննության հարցադրում է անում» (Աբրահամյան Ս., 2020), հետևաբար Էդոյանի պոեզիայի քննության ելակետը ճիշտ է արտահայտում Լ. Վիտգենշտայնի մի գրառումը, ուր ասվում է. «Իմ լեզվի սահմանները նշանակում են իմ աշխարհի սահմանները», իսկ այն «փաստը, որ աշխարհը իմ (իր) աշխարհն է, դրսևորվում է այն բանում, որ լեզվի սահմանները... նշանակում են իմ աշխարհի սահմանները» (Բրուստյան Գ., 1972): Ուստի նա չի փորձում անհիմաստության գեղագիտություն կառուցել՝ ինչպես Արտոն, այլ խոսում է գոյաբանական անհիմաստության ակունքներից՝ որպես պատմական հետևանք.

Շուտով կբացվի

մի դուռ, որի առջև

կյանքն ավելի պարզ չէ, քան դռնից այն կողմ:

Մենք դեռ պիտի ապրենք

երեք օր առանց Տիրոջ,

ժամանակի երեք փլվածքների մեջ:

(Էդոյան Լ., <https://granish.org/henrik-edoyan-poems/>)

Հենրիկ Էդոյանի տեքստերը հաճախ օգտագործում են բազմաշերտ պատմություն, վկայություն և ինքնության ստրուկտուրա՝ բանաստեղծությունը վերածելով ազգային փաստաթղթի, լեզվաբանական մարմնավորումով: Ճիշտ է, ազգային շերտերը արտաքին պաճուճանքներով չեն երևում, սակայն դրանք թաքնված են բնագրերի նշանային համակարգում: Այսինքն, կարելի է ասել ազգային գիտակցությունը ներկայացվում է համաաշխարհային և համամարդկային համատեքստում:

Քաղաքական դիրքորոշում և հակաավանդականություն

Լուի Արագոնը՝ Կոմունիստական կուսակցության անդամ լինելով, իր պոեզիայում ներառում է հստակ քաղաքական ուղերձներ՝ հատկապես ֆաշիզմի դեմ պայքարի տարիներին: Անդրե Բրետոնը, թեև ավելի վերացարկված տեքստն էր նախընտրում, սակայն հանդես էր գալիս քաղաքական անարխիստական մոտեցումներով: Անտոնեն Արտոն առավել արմատական էր. ամբողջությամբ մերժելով քաղաքակրթությունը, այն համարում էր հիվանդություն: Արագոնը և Բրետոնը ակտիվորեն մասնակցում էին քաղաքական իրողություններին: Արագոնը՝ կոմունիստ, իսկ Բրետոնը՝ հակաֆաշիստական պայքարի մեջ: Արտոն քաղաքական դաշտն օգտագործում էր որպես անձնական ընդվզման ձև:

Մարդիկ, որոնք աշխատանքից դուրս են գալիս

կարծես մղձավանջից դուրս գան նրանք,

դողում են ոտքերը դեռ, բայց աչքերը մնում են պարզ:

Պրոլետարիապ, ճանաչիր քո ուժը,

ճանաչիր քո ուժն ու ազատ արձակիր:

(Aragon L., <https://plaisirsintello.blog/2024/01/16/front-rouge-poeme-de-louis-aragon/>)

Հենրիկ Էդոյանի պոեզիայում քաղաքականությունն ավելի ներհուն է. նա ընտրում է գոյաբանական դիմադրության ուղին: Օրինակ՝ «Այսքան առավոտներից հետո» բանաստեղծության մեջ հնչող «ցերեկը դատարկ է մնում առանց քեզ» (Էդոյան Հ., <https://granish.org/henrik-edoyan-poems/>) ձևակերպումը ենթադրում է ինքնության բացակայության կամ իրականության նկատմամբ գրողի քաղաքական դիրքորոշման նշանակությունը: Հենրիկ Էդոյանը ներսից է արտահայտում իր քաղաքական մոտեցումները. նա չի բացականչում մարգինալություն, այլ խոսում է կորուստի, աքսորի, պատմության հանդեպ կատարված բռնության մասին: Նրա «Իսկ եթե ոսկին ժանգոտվո՞ւմ է» բանաստեղծությունը սյուրռեալիստական է ոչ միայն ձևով, այլ գոյաբանական

Էությունը այն խախտում է իրականության օրենքները՝ հոգևոր բացահայտման համար: Այն կարելի է հասկանալ որպես մտքի լուռ աղոթք, որտեղ մարդը հարցնում է – Եթե ամեն բան քայքայվում է, ի՞նչն է մնայունը, եթե տեսնում ես մի աշխարհ՝ անհավերժ, փոփոխական, ինչպես ծառի ճյուղին թռչունի երազ : Ի՞նչն է որ ժամանակի պես չի շեղվում երբեք, *ինչպես Հին Հռոմից ներված մի նիզակ (Էդոյան Հ., Իսկ եթե ոսկին ժանգոտվում է, <https://www.cultural.am/hy/2020-03-06-09-14-27/grakanutyun/123-hetgrutyun-grqic>):*

Եվ պատասխանը ենթատեքստում է՝ միայն այն, ինչը չի երևում: Հավերժը՝ մեր ներսում է, ոսկու, մարգարիտի, աստղերի և ստվերների ետևում : Այստեղ է, որ Էդոյանի քաղաքականությունը դառնում է ոչ թե գաղափարախոսական, այլ սիմվոլիկ և հոգևոր:

*Ի սկզբանե Խոսքն էր, բայց ահա
Խոսքն սկսել է անջարվել Խոսքից,
Պատմությունն իջել է պատմության վրա,
հողը՝ հողի դեմ, ոսկու դեմ՝ ոսկին:*

(Էդոյան Հ., <https://granish.org/maynak-ory/>)

Հենրիկ Էդոյանի տեղը համաշխարհային գրականության ավանգարդում

60-ական սերնդի բանաստեղծների ստեղծած պոեզիայի շուրջ անընդհատ կարելի է ծավալվել, և ուշագրավ է, որ միևնույն գրական երևույթին կարելի է անդրադառնալ տարբեր տեսանկյուններից: Այնուամենայնիվ այս սերնդի ստեղծած գեղագիտությունն անընդհատ անդրադառնալու հնարավորություններ ստեղծելու է: Գրականագիտական բազմաթիվ անդրադարձեր եղել են, սակայն ավելի ամբողջական ու համապարփակ անդրադարձել է Սուրեն Աբրահամյանն իր «Պոեզիայի գեղագիտական համակարգը» ուսումնասիրության մեջ: Իրոք, հասունացել է պահը ստեղծված գրանյութին անդրադառնալու տարբեր տեսական

համադրություններից, փորձելով ճանաչել այսօրվա բանաստեղծությունը, որն ավելի բազմաձայն ու բազմաշերտ դրսևորումներ է ի հայտ բերում մեր օրերում: Ի վերջո բանաստեղծությունը հայ մարդու համար դարեր ի վեր կարևոր ու ավելի գործառնական է եղել, քան որևէ այլ գրական ժանր: Եվ պատահական չէ, որ անդրադառնալով հայ գրականության պատմությանը, դժվար չէ նկատել, որ բանաստեղծության առավել բարդ ժանրն ավելի հեշտությամբ է տրվել հայ գրողին, քան մյուսները:

Յուրաքանչյուր գրական շրջափուլի բանաստեղծությունը հատկապես, ունեցել է այնպիսի անհատականություններ, որոնք իրենց ուսերին են կրել ժամանակի պոեզիայի զարգացման ծանր ընթացքը: 60–ականների սերնդի այդ կարևոր անհատականություններից է Հենրիկ Էդոյանը:

«XX դարավերջին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան նոր քաղաքակալակա-հասարակական իրողություններ՝ անկախություն, Արցախյան հերոսամարտ, արժեկարգերի փոփոխություն, ազատություն, որը հաճախ շփոթվում էր ամենաթողության հետ, և անցումային այս ժամանակներում, հայ գրականության մեջ, մասնավորապես՝ պոեզիայում, այդ քաշող ուժը, կարծես թե ամբողջ ջությամբ չդրսևորվեց» **(Ավանեսյան Ա., 2017)**: Այս առիթով դիպուկ է նկատել գրականագետ Սեյրան Գրիգորյանը. «Դեռ երեկ պետական պլանով իր գրքերը հրատարակող ու հոնորար ստացող «ազատ» արվեստագետը կարծես միանգամից փոխակերպվեց, դարձավ ցուցարար, գործազուրկ, պատերազմիկ, կամ քաղաքական գործիչ» **(Գրիգորյան Ս., 2002)**: Սակայն միայն պատճառները քաղաքական-հասարակական չէին: Բանն այն է, որ հախուռն իրավիճակներում ստեղծագործողը՝ հատկապես բանաստեղծը նոր իրականության մեջ ժամանակային արագ անցումներին չէր կարողանում հոգեբանորեն ճիշտ արձագանքնել, մինչև մի նորին սովորում էր, այն այլևս հին էր դառնում: Սա բնական է, քանզի երբ ինչ-որ բան խառնվում է, հետո ընթացքի մեջ ընկնելու համար բավականին ժամանակ է պահանջվում: 1990-ական

թվականներին այդ անկանոն ընթացքը շարունակվեց, և շատերը խոսք բացեցին ճգնաժամի կամ «պոեզիայի մահվան» մասին: Սակայն այսօր արդեն որոշակի համակարգ, կարելի է ասել ձևավորվել է: Ուստի Հենրիկ Էդոյանի պոեզիայում սյուրռեալիստական արձագանքների երևումները պայմանավորված է նաև բանաստեղծության արդի զարգացումների մարտահրավերներով: Այս դիտանկյունից քննելով Էդոյանի պոեզիան, պիտի փաստենք, որ եթե սյուրռեալիստները ձգտում էին հոգևոր և լեզվաբանական հեղափոխության, ապա Էդոյանի ջանքն ուղղված է հիշողության էթիկային: Նրա քնարական հերոսը, պատկերները, լեզվական ընդհատումները և կրկնվող համակարգային վկայությունները իրենց մեջ պարունակում են և՛ արդիական գրական ավանգարդի լեզվամտածողությունը, և՛ մաշված քաղաքակրթության հիշողության անքակտելի մաշկը:

Էդոյանը սյուրռեալիստ չէ՝ բառի դասական իմաստով: Սակայն նա ժամանակակից հայ եզակի պոետներից է, որի պոեզիայում սյուրռեալիզմը մուտք է գործում ոչ թե որպես շարժում, այլ որպես հետևանք: Այդպիսի սյուրռեալիզմը բխում է ցեղասպանության իրականությունից, ազգային ինքնության խաթարումից և հողի կորստից՝ ոչ թե թատերականացված, այլ օրգանական, ցնցող կերպով:

Լուի Արագոնը, Անդրե Բրետոնը և Անտոնեն Արտոն սյուրռեալիզմի հիմնադիրներն էին՝ իրենց տեսական ընդհանրություններով: Նրանց շնորհիվ թափ հավաքեցին համաշխարհային ավանգարդ շարժումները: Էդոյանը, թեև ավելի ուշ (պայմանավորված մեր երկրի քաղաքական-հասարակական իրողություններով. ԽՍՀՄ, երկաթյա վարագույր և այլն), կարողացավ իր պոեզիայում համադրել արևմտյան ավանգարդիզմը հայկական փորձառության հետ: Նրա պոեզիան բնիկ է՝ բայց ներառական, մետաֆիզիկ է՝ բայց փորձառական: Նրա «Պոեզիան ակնարկ է – նետված մեր կյանքին» տողերը արտացոլում են համաշխարհային պոեզիայի վրա ունեցած մետաֆորիկ և փիլիսոփայական արձագանքը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Չնայած Լուի Արագոնի, Անդրե Բրետոնի, Անտոնին Արտոյի և Հենրիկ Էդոյանի ստեղծագործությունները տարբեր ժամանակաշրջաններից և մշակութային համատեքստերից են, նրանց գործերում հանդիպում ենք ընդհանուր թեմատիկ, պատկերային ու լեզվամտածողական շերտեր: Եթե այս ֆրանսիացի հեղինակները ձևավորեցին գրական ապստամբության ոճը, ապա Էդոյանը՝ հավատարիմ լինելով ավանդույթին, նրանց փորձառությունը ձուլեց հայկական ինքնության փիլիսոփայությանը՝ ստանալով յուրօրինակ տեղաբնիկ ավանգարդ: Այս համեմատությունը փաստում է, որ պոեզիայի լեզուն ունակ է հարաբերվել պատմության, քաղաքականության և գիտակցության բոլոր խմբերում՝ անկախ աշխարհագրական սահմաններից: Հենրիկ Էդոյանի պոեզիան արժանի է դիտարկվելու որպես 20-րդ դարի և հետայուրոնեալիստական ավանգարդ գրականության լիարժեք և ինքնատիպ արտահայտություն: Տարբեր լինելով Արագոնից՝ նա, այնուամենայնիվ, կիսում է վերջինիս բանաստեղծության միջոցով պատմություն գրելու մղումը: Տարբեր լինելով Բրետոնից՝ ընդունում է իրականության ու երազի միջակայքում եղած լեզվական բախումները: Եվ ի վերջո, տարբեր լինելով Արտոյից՝ նրա պոեզիան նույնպես կրում է մարմնական ցավի գեղագիտությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աբրահամյան Ս. (2020)**, Արդի հայ պոեզիայի գեղագիտական համակարգը, Երևան, «Արմավ» հրատ.:
2. **Ավանեսյան Ա. (2017)**, Անկախության պոեզիան, Երևան, «Արմավ» հրատ.:
3. **Գրիգորյան Ս. (2002)**, Բանասիրություն և բանավեճ, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ.:
4. **Էդոյան Հ. (2001)**, Իսկ եթե ոսկին ժանգոտվո՞ւմ է, Հետգրություն, Երևան:

5. **Էդոյան Հ. (2000-2020)**, Երկու երազներ և այլ բանաստեղծություններ, Երևան, Գրական մամուլ:
6. **Էդոյան Հ (2009)**. Շարժում դեպի հավասարակշռություն, Երևան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո»:
7. **Բրուսյան Գ.**, Փիլիսոփայություն և լեզու, Երևան, 1972:
8. **Artaud A. (1938)**, Le Théâtre et son double. Gallimard:
9. **Aragon L. (1941)**, Le Crève-Cœur. Gallimard.
10. **Breton A. (1924)**, Manifeste du surréalisme. Éditions du Sagittaire :
11. **Breton, A. (1964)** Nadja, Éditions Gallimard :
12. **Reynaud-Paligot, C. (1994)** « Histoire politique du mouvement surréaliste (1919-1969)», Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques :

REFERENCES

1. **Abrahamyan S. (2020)**, Ardi hay poyeziayi geghagitakan hamakargy / The aesthetic system of modern Armenian poetry/, Yerevan, «Arnav» publishing house.
2. **Avanesyan A. (2017)**, Ankakhut'yan poyezian /The poetry of independence/, Yerevan, «Arnav» publishing house.
3. **Grigoryan S. (2002)**, Banasirut'yun yev banavech /Philology and debate/, Yerevan, «Zangak-97» publishing house.
4. **Edoyan H. (2001)**, Isk yet'e voskin zhangotvo?wm E /What if gold rusts?/, Postscript, Yerevan:
5. **Edoyan H. (2000-2020)**, Yerku yerazner yev ayl banasteghtsut'yunner, Yerevan, Literary press.
6. **Edoyan H. (2009)**, Sharzhum depi havasarakshrrut'yun /Movement towards balance/, Yerevan, «Sargis Khach'ents'-P'rint'info» publishing house:

7. **Brutyan G. (1972)**, P'ilisop'ayut'yun yev lezu /Philosophy and language/ Yerevan.
8. **Artaud A. (1938)**, Le Théâtre et son double. Gallimard.
9. **Aragon L. (1941)**, Le Crève-Cœur. Gallimard.
10. **Breton A. (1924)**, Manifeste du surréalisme. Éditions du Sagittaire.
11. **Breton, A. (1964)**, Nadja, Éditions Gallimard.
12. **Reynaud-Paligot, C. (1994)**, “Histoire politique du mouvement surréaliste (1919-1969)”, Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques.

Կայքեր

<https://www.cultural.am/hy/2020-03-06-09-14-27/grakanutyun/123-hetgrutyun-grqic>

<https://granish.org/henrik-edoyan-poems/>

https://fr.wikisource.org/wiki/Le_th%C3%A9%C3%A2tre_et_son_double/Texte_entier

<https://granish.org/maynak-ory/>

<https://insoumisduboutdumonde.jimdofree.com/2019/06/26/front-rouge-po%C3%A8me-de-loui-aragon/>

<https://pandor.u-bourgogne.fr/pleade/functions/ead/detached/BMP/brb5741.pdf>

https://www.ebooksgratuits.com/pdf/breton_nadja.pdf

Karen Khurshudyan

The works of Louis Aragon, André Breton, Antonin Artaud, and Henrik

Edoyan from the perspective of surrealism

Conclusion

Keywords and expressions: *surrealism, poetry, criticism, philosophy, memory, experience, transdisciplinarity, aesthetic rebellion, subconscious, absurdity, and ontological interpretations.*

The article presents a comparative analysis of the works of Louis Aragon, André Breton, Antonin Artaud, and Henrik Edoyan through the aesthetic, philosophical, and historical-cultural dimensions of Surrealism. French Surrealism is examined as a twentieth-century movement born from the rebellion of Dadaism, which consciously sought to shatter the boundaries of human consciousness, unveiling the creative powers of the subconscious, of dream, of absurdity, and of the unconscious.

Aragon, Breton, and Artaud aspired to liberate reason and art from social and moral constraints, transforming poetry into a realm of spontaneous psychic revelation. Within their works unfolds the collision between the human inner world, its pain and its passions, and external reality. For Breton and Aragon, poetry becomes a metaphysical space of freedom and love; for Artaud, it is a field of disassembly-of language, body, and consciousness.

Within the context of contemporary Armenian literature, Henrik Edoyan's poetry emerges as a singular continuation of Surrealism's philosophical legacy. He intertwines the aesthetic principles of Western avant-gardism with Armenian historical memory, existential reflection, and national identity. In Edoyan's verse, dream and reality are interwoven, becoming terrains of memory, suffering, and the quest for being. In his hands, Surrealism ceases to be a mere movement and transforms into a spiritual experience, an act of inner resistance, and a mode of historical re-living.

The article concludes that both the French Surrealists, with their revolutionary aesthetics, and Henrik Edoyan, with his existential and national interpretation, perceive poetry as a path toward transcendence of limits and the unveiling of inner freedom. For them, poetry becomes a means of rearticulating identity and memory, where the subconscious, the dream, and the philosophical apprehension of human existence converge into a unified creative vision.

Творчество Луи Арагона, Андре Бретона, Антонена Арто и Генрика

Заключение

Ключевые слова и выражения: сюрреализм, поэзия, критика, философия, память, переживание, трансдисциплинарность, эстетическое восстание, подсознание, абсурд и онтологические представления.

Статья представляет собой сравнительный анализ творчества Луи Арагона, Андре Бретона, Антонена Арто и Генрика Эдоюна в эстетическом, философском и историко-культурном контексте сюрреализма. Французский сюрреализм рассматривается как движение XX века, возникшее из бунта дадаизма и направившее свои усилия на разрушение границ человеческого сознания, раскрытие творческих сил подсознания, сна, абсурда и бессознательного.

Арагон, Бретон и Арто стремились освободить разум и искусство от социальных и моральных ограничений, превращая поэзию в пространство спонтанного душевного самовыражения. В их произведениях проявляется столкновение внутреннего мира человека, его боли, чувств и страстей, с внешней реальностью. Для Бретона и Арагона поэзия становится метафизическим пространством свободы и любви, тогда как для Арто – полем демонтажа языка, тела и сознания.

В контексте современной армянской литературы поэзия Генрика Эдоюна предстает как самобытное продолжение философского наследия сюрреализма. Он соединяет эстетические принципы западного авангардизма с армянской исторической памятью, экзистенциальным мышлением и национальной идентичностью. В поэзии Эдоюна сон и реальность переплетаются, превращаясь в пространства памяти, боли и поиска бытия. У него сюрреализм перестаёт быть направлением и становится духовным опытом, внутренним сопротивлением и формой исторического переживания.

В заключение отмечается, что как французские сюрреалисты со своей революционной эстетикой, так и Генрик Эдоян, с его экзистенциальным и национальным прочтением, воспринимают поэзию как путь преодоления границ и раскрытия внутренней свободы. Поэзия для них становится средством нового осмысления идентичности и памяти, где подсознание, сон и философское постижение человеческого существования сливаются в единое творческое целое.

Կարեն Խուրշուդյան - ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայցորդ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, իրավաբան, գրական և հասարակական գործիչ, 2021 թվականից Հայաստանի գրողների միության անդամ, 2023 թվականից Հայաստանի գրողների միության վարչության անդամ: Մարտի 15. Արուսյանի անվան վարժարանի նախագահ: 2025 թվականին արժանացել է Ֆրանսիայի Հանրապետության «Ազգային արժանիքի շքանշանի ասպետ» պարգևատրմանը khurshudyan@hotmail.fr ORCID ID: 0009-0000-8562-7643

Karen Khurshudyan - Armenian poet, translator, lawyer, and literary and public figure - has been a member of the Writers' Union of Armenia since 2021 and a member of its governing board since 2023. His body of work includes poems, narrative poems, quatrains, short stories, as well as critical and publicist essays. He has also translated works from French. By Decree No. 0114 of May 15, 2025, issued by the President of France, Emmanuel Macron, he was awarded the rank of Chevalier of the National Order of Merit of the French Republic. khurshudyan@hotmail.fr ORCID ID: 0009-0000-8562-7643

Карен Хуршудян - Армянский поэт, переводчик, юрист, литературный и общественный деятель, с 2021 года является членом Союза писателей Армении, а

с 2023 года - членом правления Союза писателей Армении. Автор стихотворений, поэм, четверостиший, рассказов, критических и публицистических статей, а также переводов с французского языка. Указом Президента Франции Эммануэля Макрона № 0114 от 15 мая 2025 года награждён орденом «Кавалер Национального ордена заслуг» Французской Республики. khurshudyan@hotmail.fr
ORCID ID: 0009-0000-8562-7643

Խմբագրություն է ուղարկվել 01.12.2025թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 13.12.2025թ.

Հրատարակման է ներկայացվել 14.01.2026թ.